

Budapest parkjai, 1870–1918

A szisztematikus városi zöldterület-politika megjelenése

Budapesten a jelentősebb parkfejlesztések (Városliget, Margitsziget) az 1860–1870-as években indultak el, ugyanakkor, amikor a Pest-Buda történetében az I. világháborúig tartó, második nagy fejlődési korszak is elkezdődött. Ez a gyors iparosodás és városnövekedés időszaka volt. A város lakossága 1875 és 1900 között megháromszorozódott. Más európai városokkal összevetve, hasonló arányú növekedés csupán Berlin esetében figyelhető meg. 1873-ban, Óbuda, Buda és Pest egyesítése idején a magyar főváros még közepes méretű, 300 ezer lakosú város volt, Európában a tizenhetedik. 1910-ben, a város mai határait tekintve a lakosok száma már elérte az egymilliót, és ezzel Európában a nyolcadik legnépesebb lett, megelőzve Rómát, Madridot és Milánót.¹ Ilyen volumenű növekedés mellett az élhető és esztétikus városi környezet iránti igény fontossága hivatalos szinten is mind hangsúlyosabb kérdéssé vált. Jelen írás azt vizsgálja, miként érvényesült ez Budapesten, milyen egyéni és közösségi kezdeményezések születtek parkok létesítésére, fenntartására és szépítésére. Ennek kapcsán megvizsgálható, hogy vajon Budapest esetében beszélhetünk-e szisztematikus zöldterület politikáról, s ha igen, ez milyen módon nyilvánult meg, és milyen hatékonysággal érvényesült/érvényesülhetett a vizsgált korszakban.

Az előzményekre visszatekintve elmondható, hogy Budapest legtöbb kertje és parkja a 18. század végén és a 19. század első felében létesült. Andreas Dorffinger 1827-ben megjelent útikönyvében² nem kevesebb, mint huszonnégy kertet sorol fel, köztük a ma is létező Orczy-kertet. Beszámolója alapján ekkor csupán egyetlen köztulajdonban levő, úgynevezett *öffentlicher Garten*, nyilvános, tehát közkert működött Pesten: a Városliget. A nagy kiterjedésű természetes sétahelyek kétségtelenül inkább a budai oldalon feküdtek.

A 19. század elején Pest egyre jobban túlnőtt a régi városfalakon. A városkapukat és falakat lerombolták, utat nyitva ezzel a térbeli növekedésnek, melynek alakításában meghatározó szerepet játszott a József nádor vezetése alatt álló, 1808-ban életre hívott Városszépítő Bizottmány. József nádor – aki szerint „[a] fák nem tartoznak a városhoz”³ – a város periferiáján, illetve zárt egységben létesítendő és fejlesztendő zöldterületek híve volt. Éppen emiatt nyújtott segítséget a Városliget kiépítéséhez – egyébként a Szépítő Bizottmány is felvette céljai közé a „Városerdőcske” fejlesztését –, és ugyanezt bizonyítja a tulajdonában lévő

¹ Vörös 1978: 187, 577.

² Dorffinger 1827: 318–319.

³ Podmaniczky 1984: 21.

Margitsziget fejlesztése is. Ezzel szemben Széchenyi István a városon belüli parkokban, sétahelyekben látta a zöldterület-fejlesztés célját. Az ő kezdeményezésére hozta létre az úgynevezett Sétány Társulat az 1840-es években a történeti városmag közvetlen közelében, a Lipótvárosban (a mai Szabadság téren) az első pesti promenádót, amelyet később az alapítóról neveztek el.

A 19. század első felében tehát az egyéni kezdeményezések alapján zajlott a fejlesztés, míg a század utolsó harmadában már városi és központi szinten törekedtek a kérdés rendezésére. Az 1870-ben életre hívott Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) nagyarányú városfejlesztési tervet dolgozott ki. A tervezetben minden, a kor színvonalának megfelelő elem szerepelt: körutak rendszere, tömegközlekedési hálózat, az épületek magasságának meghatározása, zöldterületek létrehozása. A 19. század utolsó évtizedeiben ennek keretében alakítottak ki a Duna mindkét partján számos sétányt (például 1873-ban a Duna-korzót). Ezek létrehozását a Duna-part pesti oldalának beépítése helyett számos kortárs, köztük Táncsics Mihály is sürgette.⁴

PODMANICZKY FRIGYES KONCEPCIÓJA: SÉTÁNYOK ÉS NÉPKERTEK LÉTESÍTÉSE

Az intézményes kereteken túl, illetve azokon belül az egyéni elgondolások és kezdeményezések a 19. század második felében is meghatározó szerepet játszottak. Podmaniczky Frigyes, Budapest majdani elhivatott fejlesztője 1856-ban egy külföldi útjáról hazatérve, magától értetődő természetességgel még aznap a Városligetbe látogat, s annak elhagyatottságát, gondozatlanságát látva eszmél rá a hivatására:

„Ez utamból éppen egy vasárnap tértem vissza Pestre. Átöltözködve s megebédelve délután bérkocsit szólítva a Városligetbe hajtottam. Alig találok szavakat azon lehangoló érzés ecsetelésére, amely az egymást érő, s mind előretörő, a haladás korszakát már megkezdett nagy városok után, Pest ez egyetlen mulató helye, a Városliget láttára rajtam erőt vett. Elhagyatottságot s pusztulást észleltem, bárhová tekinték. A Ligetben a vasárnap dacára alig egynehány ember lézengett. [...] Sehol a haladásnak, a kényelemnek, a mívelődésnek legkisebb nyoma sem volt észlelhető – hanyatlás, pusztulás mindenfelé. Keblem lehangoltságán a szemembe toluuló könnyek könnyítének némileg, s *feleszmélve elaléltságomból megfogadám, hogy az elhagyott, s általam annyira kedvelt fővárosnak emelését tűzendem ki életem egyik vezéreszméjéül.* Végzetem megengedé, hogy évek múltán bár, de mégis egyik éber s lelkiismeretes napszámosává válhassak az előttem szent ügynek. Akkor történt mindez, mikor Napóleon által indítatva, a fővárosok emelése révén, reménylették elérhetni az államok jövőjének biztosítását.”⁵

⁴ Táncsics 1867: 9, 17.

⁵ Podmaniczky 1984: 339–340. Kiemelés tőlem – M. E.

Az 1860-as években más korabeli források is a meglévő nagy zöldterületek elhanyagoltságáról számolnak be. A *Sürgöny* 1866-os számában a Buda-Pest közsétányairól szóló cikk szerzője így összegzi a helyzetet: „[...] semmi sincs úgy elhagyatva városunkban, mint a nyilvános nagy sétányok ügye.” A Városliget esetében elsősorban a fák kiszáradása jelentett gondot, a Margitsziget egykor festői angolparkja is már a múlté lett: „Ma már e ligetek elvadultak, a fáknak egy része kiveszett, az utak elhanyagolván, s a pesti partokat a hullámzó Duna mindig beljebb-beljebb mossa.”⁶ Az Orczy-kert még lehangolóbb képet mutatott: az Illés-kút épülete romos állapotba került, a díszek összetörték, a tavat nem tisztították – az egykori pompás kert csupán árnyéka volt önmagának.⁷ A cikk szerzője ugyanakkor a nagyobb zöldterületek elhanyagoltsága mellett látott némi reményt keltő fejleményt is, elsősorban három kisebb sétány – a Széchenyi-liget, az Új tér (a mai Erzsébet tér) és a Múzeum-kert – sikeres kialakítása, fejlődése kapcsán:

„Pedig amit ellenvetésül szoktak felhozni, hogy Pest talaja nem igen kedvező a faültetésre – a város keblében újabban nekibokrosodott három sétány ezt cáfolja meg. A Széchenyi-liget még csak húszéves. 1846. március 3-ikán avatták föl, [...] a hajdani homoksüppedék helyén [...]. Az Új tér ültetvényei tizenöt évesek, s jól emlékezünk rá, midőn e négyszög tért, melyet most sűrű lombozat és kellemes árnyak hűsítenek, oly vékony plánták szegélyezték, mint valami tréfából ledugdosott és szintén tréfából egy pár levelet hajtott ostornyelek. - A Múzeum kertje pedig 1853 óta egy fűzfából, mely a kút mellett szomorkodott, lett nagy parkká a tüdőök javára, a szemek gyönyörére és Kubinyi Ágoston ő maga nem kis érdemére.”⁸

Podmaniczky Frigyes, az 1870-es törvény által életre hívott FKT alelnökét a főváros általános fejlesztésének keretében már régóta foglalkoztatta az a gondolat, hogy minden lehetséges helyen zöldterületet kell létesíteni:

„Egy régi bűnnek rendbe hozása érdemel még főtekintetet, mely ha végigjárjuk Budapestet, minden figyelmes vizsgálónak, s különösen azoknak, akik itt élni kénytelenek, azonnal a szemébe ötlik – s e hiány, a fa-hiány, s sétányok, nyilvános kertek nem léte.”⁹

⁶ -K.- 1866: „Buda-Pest közsétányairól.” *Sürgöny* 1866. szeptember 27. 2.

⁷ „A kút [Illés-kút] kápolnája, egy pár faragott oszlop, mai romjukban is mutatják, hogy e gyönyörű park mily gondozásban részesült egykoron. Ma már a kegyelet emlékei is összetörve hevernek; a tó medencéje, mivel sohasem tisztították, tökéletes aszkórba esett, hogy csónakázni sem igen lehet többé rajta, s bár Pecz – a jeles műkertész, mindent elkövet legalább egy részének szépen tartására, mégis az egész árnyéka már csak régi pompájának.” -K.- 1866: „Buda-Pest közsétányairól.” *Sürgöny* 1866. szeptember 27. 2.

⁸ -K.- 1866: „Buda-Pest közsétányairól.” *Sürgöny* 1866. szeptember 27. 2.

⁹ Podmaniczky 1984: 412.

Működése során Podmaniczky mindig is szorgalmazta kertek, megfogalmazása szerint „népkertek” létesítését, egyrészt a már meglévő parkok (mint például az Orczy-kert, a Városmajor stb.) átalakításával, másrészt új parkok létesítésével, hogy azok egy nagy zöldövezetet képezzenek a városban.

„Ezen egyes nagyobb kertek, melyekre nézve a fényűzés éppen nem szükséges, csak sok fa s zöld pázsit, egymással összeköttetésbe hozatnának a felebb említett, az egész várost övedző ültetvény által, mely ültetvény, amennyire kivihető, félbeszakítás nélkül folytattatnék – ami, úgy hiszem, jelenleg még lehetséges. Ha idővel a város a mostani vonalon túl talál terjeszkedni, mindez, amiről itt megemlékezünk, éppoly hasznára leend azoknak, akik a város vonalán túl telepednek le, mint azoknak, akik e kereten belül laknak s építkeznek.

Valamely már rendezett, sűrűn beültetett, utakkal ellátott helyből fényes angol parkot varázsolni nagyon könnyű; a fő dolog, hogy városunkat óvjuk meg a portól, amennyire lehet, s hogy a lakosság számára mennél több könnyen elérhető oly ültetvényeket teremtsünk, ahova üdülni, sétálni, a fiatalság játszani s testgyakorlatokat rendezni mehet fáradság, költség s időpazarlás nélkül.”¹⁰

Podmaniczky nem csupán az újonnan beépítendő városrészekben sürgette zöldterületek létesítését (közparkok létrehozását, körutak fásítását), hanem a belvárosban is támogatta sétányok és zöld területek kialakítását, a „square” gondolat szellemében.

„Ahol csak létezik fővárosunkban tér, melyet nélkülözni lehet, azt sétánnyá kell alakítani, követve az angolok példáját; annyival inkább kötelességünk ez, mert a külvárosok s újabb városrészek alapításakor megfeledkeztünk azon külhonban oly nagy sikerrel elfogadott elvről, mely szerint a házak előtt egész sor kertek vonulnak el, melyek oly annyira kellemes és vidító külszint adnak azután ama városoknak; nálunk a kőhalmaz teljesen elnémította a természetet – ahol meg lehet tenni, nyisunk neki utat s tért.”¹¹

A báró Budán a Horváth-kert, a Duna-part egy szakasza, a Szent György tér, valamint a Várhegy oldala, Pesten többek között az új rakpartok parkká alakítása, a Lánchíd előtti tér fasorainak helyreállítása, az Eskü tér (ma Március 15. tér), a Városház tér, a Hal tér (az Erzsébet-híd pesti hídfőjének kialakításakor beépült, hajdanvolt tér, mely a mai V. kerületi Molnár utca és Irányi utca találkozásánál alakult ki), a Széna tér (ma Kálvin tér), a szerviták majorsági épülete és a hozzá tartozó kert, valamint a Színház tér (a mai ELTE BTK Múzeum körüti épülete helyén lévő tér) parkosításával látta megvalósíthatónak az elgondolásait. Mindemellert felvetette a vásárcsarnokok megépítése során a korábbi piacok fel-

¹⁰ Podmaniczky 1984: 413.

¹¹ Podmaniczky 1984: 414.

számolásával felszabaduló részen kertek, sétányok kialakítását. Az így létrehozott „zöld oázisokkal” az általános közegészségügyi szempontok figyelembevétele mellett, a háztulajdonosok érdekére is rávilágítva, az esztétikus városi környezet megvalósítását tűzte ki célul.

„[A] külvárosok minden meglévő és tervezett piacai szintén oly módon volnának sétányokká átváltoztatva, mi által nem egy elhagyott hely széppé, élénkké, keresetté varázsolatnék át. S vajon kinek válnék ez inkább hasznára, mint azoknak, akik ama városrészekben ház- vagy telektulajdonosok; nézzük csak a Hermina, az István, a Ferenc tért, az egyes templomtereket, s képzeljük magunknak azokat befásítva s sétánnyá átalakítva, – mi egészen más színt öltene azonnal nemcsak a tér maga, de környéke is.”¹²

A Podmaniczky Frigyes által felvetett és az 1871. évi pályázat kiírásában is szereplő,¹³ a pesti oldalon létesítendő nagy parksáv végül nem valósult meg teljes egészében. Egyik eleme – az ekkor már – a Ludovika Akadémia teljes fennhatósága alá került Orczy-kert pótlására létesített, a nevében is célközönségére utaló Népliget tájkertté alakítása viszont 1893-ban kezdetét vehette.

PARK ÉS VÁROS EGYMÁSRA HATÁSA: A MEGKÖZELÍTHETŐSÉG KÉRDÉSE

Nem csupán maguknak a parkoknak a bővítése és szépítése, hanem az ehhez kapcsolódó, korántsem elhanyagolható „járulékos” fejlesztések is figyelmet érdemelnek. E kettő szoros összefüggése egyben jól példázza park és város sokrétű egymásra hatását. A városi zöldterületek fejlesztése során például meghatározó szerepet játszott azok megközelíthetősége. Nem véletlen, hogy a fiákerek mellett 1832. július 1-jétől omnibuszjárat közlekedett a már akkor is frekventált kirándulóhelyre, a Ligetbe. Kratochwill János vállalkozása hamarosan követőkre talált, s kis idő elteltével már más kirándulóhelyekre, így például az Orczy-kertbe is indultak hasonló járatok. Nem kevés panasz érte azonban ezeket az omnibuszokat, különösen a városligeti járatokat, túlszűfoltságuk miatt. 1859-ben a városi forgalom mintegy fele, 1873-ban pedig már több mint 70%-a¹⁴ irányult a Liget népszerű „közmulatóhelyére”.

A kor út- és közlekedési hálózatának kialakításában folyamatosan meghatározó szerepet töltött be a városi parkok elérésének igénye, az oda való eljutás megkönnyítése. Erre példa a Sugár, majd Andrassy úti közlekedés, a millenniumi földalatti megépítése vagy a Margitsziget elérése. 1900-ig, a szigeti szárnyhíd megnyitásáig jelentős hajóforgalom biztosította a látogatók szállítását, a parkon

¹² Podmaniczky 1984: 415.

¹³ Preisich 1964: 79.

¹⁴ Békássy 1995: 5.

belüli közlekedést pedig a feltehetően 1874-től működő¹⁵ és egészen 1928-ig fennállt lóvasút tette lehetővé a Margitszigeten.

A FŐVÁROSI KÖZMUNKÁK TANÁCSA ÉS BUDAPEST FŐVÁROS TANÁCSA PARKFEJLESZTÉSEI¹⁶

A kiegyezés korában megindult nagy ívű városrendezési folyamat során a városvezetők és döntéshozók leginkább arra törekedtek, hogy a zöldfelületek kialakításakor az utak, utcák fásítása, erdők megtartása, illetve létesítése mellett, Preisich Gábor szóhasználatával,¹⁷ a város sűrűn beépített részén kívül eső nagyobb parkok formájában a társadalom széles vagy éppen specifikus rétegeinek biztosításának szórakozást, kikapcsolódást (lásd Városliget, illetve később Népliget), és igyekeztek elsősorban városképi jelentőségű díszkerteket kialakítani. E kettő, a társas élet szempontjából meghatározó szerepet játszó forma között azonban nem vonható éles határ, a korabeli szóhasználatban gyakran összefoglalóan mindkettőt népkertnek nevezték. A díszparkok (így a Ferenc József tér, az egykori Rakpiac, a mai Széchenyi tér, illetve az Erzsébet tér) jóval kisebb zöldfelülettel bírtak, és mint sétahelyek fontos, bár korántsem annyira sokrétű szerepet játszottak a társas életben. A „közmulatóhelyek” ezzel szemben kiterjedésüknél fogva számos szerepkört sűrítettek magukba, melyek között a díszkert éppúgy megtalálható volt, és az egyes részek kiképzése (például a Városliget esetében a rondó) többek között esztétikai funkcióval is bírt.

A Városliget fejlesztése a vizsgált korszakban végig meghatározó hangsúlyt kapott a fővárosi parkfejlesztésekben. Amint az a főzárszámadások vizsgálatából kitűnik,¹⁸ ezt tekintették a legfontosabb közkertnek: a fővárosi tanács 1871-es költségvetésében kétszer akkora összeget fordítottak rá, mint az összes többi nyilvános parkra és faültetvényre.¹⁹ Bár ez a túlsúly idővel csökkent, a Városliget ebben az időszakban végig megőrizte meghatározó szerepét. Az 1873-as főzárszámadásban ugyan továbbra is többet költöttek a Városliget szépítésére, mint az összes többi közkertre együttevén, de már kiemelt fejlesztési területként szerepelt az Erzsébet és a József tér, a Ferenc József sétány, a Városmajor, a Gellérthegy,

¹⁵ Lóvasút szócikk. Berta (főszerk.) 1993: II. 38.

¹⁶ A budapesti parkfejlesztések egyaránt tartoztak az állami akaratot képviselő Fővárosi Közmunkák Tanácsa és a helyi érdekek érvényesítésére törekvő Budapest Főváros Tanácsa érdek- és tevékenységi körébe. Nem meglepő tehát, hogy a két külön vezetéssel és költségvetéssel bíró testület munkája korántsem volt felhőtlen, a kirobbanó hatásköri vitákban a belügyminiszter töltötte be a döntőbíró szerepét. Mivel Budapest szimbolikusan az ország egészét képviselte, országos jelentőséget tulajdonítottak az itt végrehajtandó fejlesztéseknek. Így a városi autonómia csorbításával az FKT döntően a kormány elgondolásait érvényesítette. Mindazonáltal a két szerv együttműködése nélkül nem valósulhattak volna meg a korabeli fővárosi parkfejlesztések, így ez a fejezet is együtt tárgyalja a tevékenységüket.

¹⁷ Preisich 1964: 79–80.

¹⁸ Balogh 1958.

¹⁹ Balogh 1958: 41.

valamint a ferencvárosi erdő (a későbbi Népliget).²⁰ Az 1880. évi főzárszámadás a zöldterületek fejlesztésére kiadott összegek jelentős visszaesését mutatja (az 1873-asnak nagyjából a 65%-a), ami az 1873-as és az 1876-os, a városnak súlyos károkat okozó árvizek, valamint az 1873-as gazdasági válság miatt következett be.²¹ Az 1890-es főzárszámadás számai már arról tanúskodnak, hogy ekkorra sikerült elérni az 1873-as pénzügyi keretet, mivel azonban az eltelt időszakban jelentősen megnőtt a városi parkok felülete, reálértékét tekintve ez az összeg nagyságrendekkel kevesebb lett. Ám a városi kezelésben álló parkterület 49%-át kitevő Városliget az összes ráfordítások 58%-ával még ekkor is meghatározó súllyal bírt a fenntartás-fejlesztésben.²²

A millenniumi kiállításához kapcsolódó jelentős városi parkfejlesztések következtében az 1900-as zárszámadásból az összes parkterület jelentős növekedése állapítható meg (mintegy 240.000 m²-rel, tehát 10%-kal), s a kiadások tekintetében is 80%-os emelkedés történt. A Városliget ekkorra elvesztette túlsúlyát – a millenniumi építkezések, minden erőfeszítés ellenére éppen a Városligetben okozták a zöldterület jelentős csökkenését –, bár továbbra is az összes ráfordítás 43%-át kapta. A fennmaradó összegből a bal- és jobbparti sétányokat megközelítőleg egyenlő arányban támogatták²³ – ez azonban a korabeli közvélemény számára korántsem tűnt teljesen egyértelműnek: a jobboldalon élők gyakran panaszkodtak fel sétányaik elhanyagolását. Az 1890-es évektől Budapest város összes költségéből a Fővárosi Kertészet²⁴ fokozatosan egyre növekvő arányban részesült, megközelítve, majd meghaladva az 1873-as arányt (*1. ábra*).

A kertek és parkok díszesebb kialakításával, virágágyak kiültetésével magyarázható, hogy az 1910-es zárszámadás kiadási oldala az 1900-as állapothoz viszonyítva 90%-os emelkedést mutat. A városi parkok összterülete ugyanekkor mintegy 200.000 m²-rel bővült. A Városliget részesedése ugyan továbbra is meghatározó volt, de már csak az összárfordítások közel egyharmadát tette ki, a Népliget ugyanekkor 12%-os volt.²⁵ Az 1920-as főzárszámadás alapján elmondható, hogy a városi parkok területe nem bővült tovább,²⁶ 1914 után a világháború hatására fellépő munkaerő- és pénzhiány miatt állaguk jelentősen leromlott, s a faállományuk súlyos károkat szenvedett, mivel a lakosság innen szerezte be a tüzelőt.

²⁰ Balogh 1958: 40–41.

²¹ Balogh 1958: 41–43.

²² Balogh 1958: 43–44.

²³ Balogh 1958: 45–46.

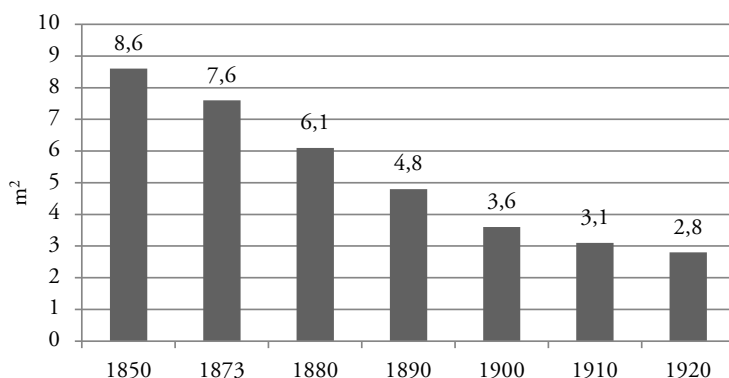
²⁴ A „Városi Kertészet” 1867-ben jött létre a Városligetben Fuchs Emil, Pest főkertésze vezetésével. A városegysítést követően Fővárosi Kertészet néven működő, a fővárosi tanács alá tartozó szerv parkfenntartással, parkok létesítésével, utak fásításával és dísznövénytermesztéssel foglalkozott. Kiácz 1968.

²⁵ Balogh 1958: 47, 49.

²⁶ Balogh 1958: 50.

1. ábra

Az egy főre jutó közparkok területe Budapesten

Forrás: Balogh 1958. adatai alapján

A századfordulóra a híradás²⁷ szerint 28, a hivatalos statisztika alapján 48 kisebb-nagyobb köz- és magánparkja, valamint sétánya volt a fővárosnak.²⁸ Más felmérések szerint a nyilvános parkok, kertek száma még ennél is magasabb, ötven körüli lehetett.²⁹ A zöldterületek aránya a folyamatos bővítések ellenére sem tudott lépést tartani a lakosság és a beépített terület növekedésével. Az egy főre jutó közparkok m²-ben kifejezett aránya az 1850-es évektől folyamatosan csökkent.

A fővárosi tanács nagy figyelmet fordított a Városliget – pesti oldalon az „egyetlen üdítő helyünk”³⁰ – fejlesztésére. A bizottsági előterjesztésekben számos javaslat született a fejlesztésére, különös tekintettel annak gondosabb, esztétikusabb kiképzésére (virágok kiültetésére). A látogatóközönség kényelme érdekében jobban oda kívántak figyelni az utak öntözésére, emellett a helybeli kis kocsmát kifinomultabb igényeket is kielégítő vendégfogadóvá szándékoztak átalakítani. 1879-ben megszületett a Liget végleges szabályozására és rendezésére vonatkozó javaslat.³¹ A fő célkitűzés (a tó körül fekvő rész kivételével) változatos képek kialakítása a látogatók részére, valamint a „fővárosi közönség számára nélkülözhetetlen kocsizási és lovaglási »Corso« biztosítása és a kocsutak bővítése” volt. A Köröndöt a növényzete, és amiatt is fenn akarták tartani, mert kedvelt kocsizó helynek számított: ideális helyet biztosított „egymás szemlélésére”. A gyermekek és a nép szórakozását szolgálva pedig az északkeleti részen terveztek helyet biztosítani a „mulatságot szerző játék” számára. A fasorral szemben található bejáratánál monumentális díszkaput terveztek, ami végül a Sugárút lezárásaként, a Liget

²⁷ J.: „Budapest nyilvános parkjai” *Kertészeti Lapok* 1900: 92.

²⁸ Gyáni 1998: 74.

²⁹ Mauthner Ödön: „A kertészkedő Budapest.” *A Kert* 1898: 518–521.

³⁰ BFL IV.1407.b. II. Középtérségi ügyosztály, 1292/1876-II. (2169/1872., előterjesztés).

³¹ BFL IV.1407.b. II. Középtérségi ügyosztály, 5642/1879-II. (1879. II. 8., előterjesztés).

bejáratának díszes kiképzésével az ezredéves ünnepségek előkészületeinek keretében valósult meg, később pedig a Hősök tereként öltött testet.

Az 1880-as években a Városliget fejlesztése mellett a tervek között egyéb balparti „közmulatóhelyek” kialakítása is szerepelt, mivel: „a főváros közmulató helyekben szűkölködik, szűkölködik pedig a balparti városrész oly közmulató helyekben, amelyeket a nagyközönség könnyű szerrel felkereshetne.”³²

A főváros rohamos fejlődése és a lakosság gyarapodása miatt a „nagyközönség szórakozási és közegészségi igényeinek kielégítése céljából” 1885-ben két új, Pest egymással ellentétes pontján található közpark, „a balpart felső és alsó részén egy-egy külön álló és kellő térfogattal bíró közmulató hely” létesítésének terve fogalmazódott meg. A balparti sétányokra felügyelő bizottmány a „felső városrészbéli” mulatóhely számára azt a területet tartotta ideálisnak, amely a Váci úti (a mai Bajcsy Zsilinszky út) kis sörcsarnoktól a Pannónia utcáig terült el. A főváros mérnöki hivatalának jelentése alapján azonban a terület megszerzése és feltöltése olyan komoly anyagi áldozatokat rótt volna a városra, hogy „ezt a főváros a jelenlegi anyagi viszonyai között népkert céljaira nem áldozhatja”. A terv elvetésekor felhozott érvek között szerepelt a gyárak közelsége és azon vélemény, mely szerint „a városliget is olyannyira közel van, hogy itt egy új népkert alakítása indokoltnak nem látszik,” továbbá, hogy a régi váci úti temető (a mai Váci út, Dózsa György út és a Taksony utca által határolt terület) fennmaradó részét valószínűleg úgyszólván alakítják.³³ Így a vizsgált időszakban meghíusult az a törekvés, hogy nagy területű közparkok viszonylag egyenletes eloszlásban létesüljenek Pesten. Megvalósult azonban az 1885-ös javaslatban szereplő „alsó városrészbéli” mulatóhely, az Üllői úti faiskola helyén: a mai Népliget formájában. Kialakítása mellett szólt, hogy a terület a főváros tulajdonát képezte, részben már eleve erdős jellegű volt, és 1886-ban a közelben megindult a tisztviselőtelep építése is.

A Podmaniczky Frigyes által korábban felvetett gondolat, annak kapcsán, hogy az egykori vásártereket a vásárcsarnokok közelében sétaterekké alakítsák, 1897-ben ismét a közgyűlés napirendjére került.³⁴ Számos egykori piactér parkosítási terve ekkorra már elkészült, és néhányuk befásítása is megtörtént. A folyamat azonban a vásárcsarnokok megnyitásának késése, a létesítésük során felmerült többletköltségek, valamint a számukra szükséges további területek kérése hátráltatta.

³² BFL IV.1407.b. II. Középítési ügyosztály, 28983/1885-II (előterjesztés).

³³ BFL IV.1407.b. II. Középítési ügyosztály, 4486/1888-II (jelentés). Az 1882-es közgyűlési jegyzőkönyvből világosan kitűnik, hogy a hivatalos érvelés szerint a Váci úti egykori temető teljes területén azért nem létesülhetett sétány, mivel mély védgátak zárták el, nem volt alkalmas parknak, helyére gyár létesítését tervezték. A park megvalósítása érdekében interpelláló képviselő vita nélkül fogadta el a választ, s a terület nem teljes egészében zöldterületként való hasznosítása nem váltott ki tiltakozást. *Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1882-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei* 1916–1917: 646. pont (1882. október 11.).

³⁴ *Közgyűlési Jegyzőkönyvek*. 1897. február 24. 265.

Új parkok létesítése jegyében került sor a 19. század közepe táján kialakult és 1884-ig Borjú tér néven ismert közterület, a Rákóczi tér parkosítására is. A Közmunkák Tanácsa a Nagykörút kiépítése idején, 1898-ban kezdett hozzá a parkírozáshoz, külföldi példákat is szem előtt tartva:

„Legdíszesebbre tervezik [...] a Rákóczy-téri parkot, mert ez a körút mellett fekszik s a nagykörútnak nincsen egyetlen parkja sem, ami pedig sajnos: a külföldi városok körútjai tele vannak tűzdelve parkokkal.”³⁵

A zöldterületek kialakítása során problémaként merült fel a bal és jobb parti sétányokra fordított figyelem egyenlőtlen volta az FKT és a fővárosi tanács tevékenységében. A Közmunkák Tanácsa azzal indokolta, hogy elsősorban a bal parti sétányok fejlesztésére fekteti a nagyobb hangsúlyt, mivel érvelése szerint a gyorsabban fejlődő pesti oldalon eleve kevesebb volt a zöldterület. Ez ellen azonban a budai lakosok szót emeltek, arra hivatkozva, hogy „[a] főváros jobbpartja már fekvésénél és üdebb levegőjénél fogva kiválóan arra van hivatva, hogy a rekkenő nyári napokban a fővárosi lakosságnak árnyékos enyheket és sétányokat nyújtson.” Hunfalvi Jánosnak, a magyar tudományos földrajz megalapítójának elnöklétével a Budai Kör 1882 novemberében kérvénnyel fordult a Fővárosi Tanácshoz [sic!] a budai sétányok védelmében:

„[A] főváros fejlődése helyes irányban csak akkor fog haladni, ha az bizonyos egyöntetűséggel és átgondolt terv szerint hajtatik végre, s ha a főváros minden része egyenlő gondozásban részesül. [...]”

[S]ajnos az, hogy a fővárosi úgynevezett »Ellipsz« (vároldal) még a legelhanyagoltabb állapotban van, mintha csak az lenne rendeltetése, hogy szemet szűrjön az idegennek a királyi udvar áldozatkészsége és műízlése mellett saját közönyünk és tétlenségünk. Nem szükséges bővebben indokolnunk, hogy ez tovább így nem maradhat. A Városerdőre rendkívüli összegeket költ évenként a házi pénztár; a főváros balpartján fekvő terek és sétányok a szőnyegkertészet rendszere szerint kezeltetnek; – ezzel szemben a jobbparton azt látjuk, hogy az elődök által nagy gonddal létesített Városmajor pusztulásnak indult, – a várbástyák magukra hagyatvák, – az Ellipsz pedig, mely azelőtt díszes közönség gyűlhelye volt, már árnyéka sem annak, ami volt.”³⁶

A kérvény tehát nem pusztán a parkok pusztulását festi le, hanem azt a jelenséget is, hogy a kisebb anyagi ráfordítás miatt az állaguk fokozatosan romlott, s így egyre kevésbé tudtak eleget tenni korábbi, a társas élet szerveződésében játszott szerepüknek. Noha ezt követően az 1880-as évek második felétől nagyobb figyelmet fordítottak a jobb parti sétányok fejlesztésére, az elvégzett munkálatok

³⁵ „A főváros parkjai.” *A Kert* 1897: 682.

³⁶ BFL IV.1407.b. I. Jogügyi és személyzeti ügyosztály, 53651/1882-I (levél). A „Városerdő” a Városligetre, az „Ellipsz” a Várkertre utal.

láthatóan így is jóval elmaradtak a szükséges mértéktől. A *Budai Hírlap* még 1892-ben is a Várkert állapota felett kesergett:

„Tudva lévő, hogy a bástya sétány leasása és a régi árnyas akácfák kivágása miatt e helyen a délutáni tartózkodás a lehetetlenségek sorába tartozik. Kárpótlást nyújthatna helyébe némileg az alsó bástya; azonban ezen útvonal olyan rendezetlen és elhanyagolt állapotban van, hogy itt kellemes sétáról ez idő szerint szó sem lehet.”³⁷

A gondozatlanság felszámolása mellett a cikk írója a rendelkezésre álló pénzeszegek jobb, ésszerűbb felhasználását, valamint a még szabad területek parkká alakítását szorgalmazta. A Városmajor esetében pedig további beruházást is szükségesnek látott, hiszen „kellemes és látogatott ligetté csakis a terület feltöltése és az Ördögárok beboltozása által volna átalakítható”.³⁸

Noha a tervezett zöldterületeknek ténylegesen csak egy részét sikerült megvalósítani,³⁹ ahogyan már említettük, a századfordulón Budapest közel ötven köz- és magánparkkal rendelkezett.⁴⁰ A parkok teljes kiterjedése 1873-ban 2.153.349 m² volt, míg 1909-ben elérte a 2.710.000 m²-t.⁴¹

Egy 1873-ban kiadott bedekker⁴² a városlakók kedvelt mulatóhelyei között még csak három parkot említett: a Margitszigetet, a Városligetet és az Orczy-kertet. Ugyanezen útikönyv századfordulós kiadásai a főváros kedvelt séta- és kirándulóhelyei, a társas élet népszerű színterei között már a következőket sorolták fel: Margitsziget, Városliget, Ferenc-József rakpart a Vigadó térrel (ahol elegáns kioszk található), Erzsébet tér (kávéházzal, ahol nyaranta hetente három alkalommal katonazenekar adott koncertet), József tér (József nádor tér), Széchenyi sétány, Múzeum-kert és Népliget.⁴³ Ezek az úti kalauzok mind közül a legnagyobb elismeréssel a magántulajdonban lévő Margitszigetről szóltak, a század első felében oly népszerű Orczy-kertet pedig, amely 1885-től már teljes egészében a Ludovika Akadémia használatába került, már meg sem említették.

A Margitsziget, a Városliget, a budai oldal parkjai, a belső sétányok, valamint a Népliget részletesebben bemutatott példája a továbbiakban arra segít rávilágítani, hogy e konkrét esetekben miként valósult meg a zöldterületek fejlesztése.

³⁷ „Budai sétányok.” *Budai Hírlap* 1892. október 2. 2.

³⁸ „Budai sétányok.” *Budai Hírlap* 1892. október 2. 2.

³⁹ Preisich 1960, 1964.

⁴⁰ Thirring 1897–1898: 22.

⁴¹ Edvi-Illés 1896: 156.

⁴² Baedeker 1873: 256.

⁴³ Baedeker 1896: 325–326; Baedeker 1905: 332.

„A főváros válogatott látogatóinak kedvenc találkozó helye”: a Margitsziget

A Margitsziget 1908 végéig magántulajdonban volt, így fejlesztése is a tulajdonoson múlt. Noha a sziget 1790-től a Habsburg-család tulajdonában állt, Pest-Buda lakosai már az 1790-es évek második felétől használhatták.⁴⁴ Megnyitása, illetve lezárása, a látogatók körének meghatározása (bizonyos esetekben népünnepélyek rendezése) és a használat mikéntje (például, hogy kutyákat nem hozhatott magával a publikum) minden esetben a tulajdonos akaratától függött. A sziget azt követően vált népszerű kirándulóhellyé, hogy István főherceg, Magyarország nádora (1817–1867) elhunytá után az új tulajdonos, József Károly főherceg (1833–1905) belekezdett a fejlesztésébe. Ehhez az alapot a már régóta ismert melegvíz-források feltárása és kiépítése jelentette a Zsigmondy Vilmos által 1866–1867-ben végzett fúrások nyomán. A főherceg Ybl Miklóst bízta meg a fürdő, a szálloda, a vízesés és a sziget déli részén a nagyvendéglő⁴⁵ tervei elkészítésével. Ezzel egyidejűleg a parkot is rendezték, ami a jelentős áradások okozta károk miatt egyébként is szükséges volt.

A megújult sziget ünnepélyes felavatására nem sokkal később, 1869-ben került sor:⁴⁶ számos új épület és szolgáltatás (fürdő, vendéglők, nagyszálló, nyári lakások,⁴⁷ „lóvasút,” távíró) várta az ide látogatókat. Ekkor alakult ki a sziget funkcionális észak–déli, illetve külső–belső megosztottsága is: az északi az üdülésnek, gyógyulásnak, a déli a szórakozásnak szentelt rész lett; a sziget külső része kiépült, és többen látogatták, a belső rész pedig, ahol a tájkert jellege dominált, megmaradt azoknak, akik a csendes elvonulásra vágytak. A sziget képe nem csupán térben, de egy éven belül időben is változott, hiszen a fürdőidény elmúltával jóval kevesebben látogatták. A főherceg fejlesztéseinek köszönhetően a Margitsziget a főváros egyik legnépszerűbb és legsokrétűbb üdülési és szórakozási lehetőségeket kínáló parkjává vált.⁴⁸ A szigeten tett kirándulás egyik igen népszerű állomásának számított például a vízesés (1. kép).

A Margit híd (1876), illetve a szigeti szárnyhíd megépüléséig (1900) a szigetet csónakon és hajón lehetett megközelíteni. Az oda-vissza viteldíj hétköznapokon tíz, ünnepnapokon húsz krajcár volt, ezért egy ilyen kirándulást nem mindenki engedhetett meg magának. Amint arról többek között számos korabeli cikk is beszámolt, elsősorban a tehetősebbek látogatták. A szárnyhíd megépí-

⁴⁴ Vályi 1796: 286; Vályi 1799: 576.

⁴⁵ Vadas 1991: 89–97.

⁴⁶ „A Margitszigetről.” *Vasárnapi Ujság* 1869. május 23. 288.

⁴⁷ *Vasárnapi Ujság* 1867. május 19. 245.

⁴⁸ „A 122 hold kiterjedésű sziget most már gyorsan alakult át. Egymás után emelkedtek épületei, vendéglői, majd később a nagy fogadó. A kertészet pedig valóságos csodát művelt. Valóságos paradicsommá vált a hely. Akkor a főherceg megnyitotta a gyönyörű helyet a közönség számára. Neki és családjának megmaradt a sárga-kastély, a sziget legegyszerűbb épülete. Másból mindegyik otthonos a közönség, az ő használatára, élvezetére van itt minden. Ilyen kiránduló hely alig van a városnak.” Pártényi J.: „A Margitsziget.” *Kertészeti Lapok* 1894: 226.

1. kép

*A margitszigeti vízesés
(Képeslap a FSzEK Budapest Gyűjteményéből)*

Budapest.
Margitszigeti vízesés.
Margareteninsel, Wasserfall.
Margaret's Isle, Waterfall.
L'île de Marguerite, la cascade.

tésének halogatását, anyagi okok mellett a pihenőhely elit jellegének fenntartása indokolta.⁴⁹ Egyébként a technikai indokok mellett évtizedekkel később az Árpád híd tervezett megépítése előtt is hasonló érvek merültek fel.

Az 1890-es években vetődött fel először komolyan a főhercegi családnak jelentős anyagi terhet jelentő sziget eladásának a gondolata. Benedek Elek cikke az eladás lehetősége kapcsán számos javaslatot vetett fel a Margitsziget jelenéről és jövőjéről.⁵⁰ Véleménye szerint mindenekelőtt a látogatói kör exkluzivitásán kell változtatni, szorgalmazta, hogy a főváros ragadja meg a felkínált lehetőséget, s „a nagyközönség” számára vásárolja meg a szigetet, ne engedje, hogy a főherceg – eredeti szándéka ellenére – kénytelen legyen esetleg vállalkozók kezére adni azt, miáltal még kevésbé válna elérhetővé a kispénzű látogatók számára. (Élelmes befektetők ugyanis már tervbe vették, hogy nemzetközi játékbarlanggá alakítják.)⁵¹ A szerző elsősorban azért látta szükségesnek a Margitsziget közpark jellegének erősítését, mert a Városliget csaknem áldozatul esett az ott rendezett, illetve rendezés alatt álló kiállításoknak. Benedek szerint mivel jellegét tekintve a sziget két részre oszlik, ezért kettős karakterét is könnyű lenne megtartani: továbbra is egyszerre lehetne üdülő- és kirándulóhely, valamint játszóhelyet biztosíthatna a gyermekeknek, hiszen a népszerű pesti sétányok túlszűfoaltságuk

⁴⁹ Pártényi J.: „A Margitsziget.” *Kertészeti Lapok* 1894: 226.

⁵⁰ Benedek Elek: „A Margitsziget eladó.” *Fővárosi Lapok* 1894: 2105–2106.

⁵¹ Benedek Elek: „A Margitsziget eladó.” *Fővárosi Lapok* 1894: 2105.

miatt erre alkalmatlanok. A kispénzű, sokgyermekes családok számára ekkoriban csak a budai hegyvidék kínálkozott kirándulólhelyül, az odajutás azonban túl drága és nehézkes volt. Benedek a javaslatait ezekkel a megjegyzésekkel zárta:

„A főváros atyáitól függ, tenyerükön a kész alkalom, hogy helyrehozzák némiképp mindazt a vétket, mit a főváros közönségének egészsége ellen elkövettek. Az ő kötelességük, hogy visszaadják nekünk a Margitszigetben azt, mit itt is, ott is elvettek tőlünk, kipusztítván erdőket, ligeteket, beépítvén kerteket s minden talpalatnyi helyet. [...] Hadd legyen végre egy hely, hová örömmel megy a nagyközönség s ahová elmehet a szegény ember is, anélkül, hogy előbb gondosan össze kelljen számolni a pénzt: telik-e hajóra, jut-e uzsonnára, marad-e vacsorára.”⁵²

A szigetet végül – apja halála után – az ifjabb József Ágost főherceg (1872–1962) adta el a Fővárosi Közmunkák Tanácsának, amely 1909. január 1-jével birtokba vette és közkertté is nyilvánította azt. Az eladást rögzítő szerződés kikötötte, hogy az „összes ingatlanok örök időkre nyilvános kertek gyanánt tartandók fenn”.⁵³ A tulajdonosváltást követően a főváros egy tőkéscsoportnak, a Szent Margitsziget Gyógyfürdő Részvénytársaságnak adta át a terület kezelését, mivel csak így látta biztosítottnak a sziget fejlesztéséhez elengedhetetlen infrastruktúris beruházások pénzügyi fedezetét.

A Városliget az 1870-es évektől az I. világháborúig

1870 után a beépített területek kiterjedése miatt az egykori külvárosi mulatóhelyet a város teljes egészében magába olvasztotta. A Városliget belső térszerkezetét a Szépítő Bizottmány 1813-as, a terület közparkká alakítását célzó tervpályázatának nyertese, Heinrich Nebbien elgondolásainak szellemében az 1880–1890-es években nyerte el. E folyamat legfontosabb mozgatója az 1885-ös országos és a századvégi millenniumi kiállítás volt.⁵⁴ Ekkor vált az egykori Városerdő egyfajta nemzeti emlékműegyüttessé: oda épült a millenniumi emlékmű és a Vajdahunyad vára.⁵⁵ A Városliget és Budapest összekötetésének mai arculata szintén ekkoriban alakult ki, így a Belvárost a Ligettel összekötő Sugár (majd Andrássy) út, illetve a híres Stefánia sétány is kiépült.

Már az 1860-as években is több elgondolás létezett a Városliget fejlesztésére. Köztük az egyik Lukácsy Sándoré volt, aki 1861-ben a *Kerti Gazdaság* című szaklapban közreadott cikkében⁵⁶ – részben Nebbien javaslatait tekintve kiindu-

⁵² Benedek Elek: „A Margitsziget eladó.” *Fővárosi Lapok* 1894: 2105–2106.

⁵³ BFL II.1.d. A Margitszigetre vonatkozó általános iratok M/512. 1915. 2653/1916 (szerződés).

⁵⁴ Sisa 1996: 57–78.

⁵⁵ Gerő 1987: 3–27; Sinkó 1987: 29–50.

⁵⁶ Lukácsy Sándor: „A Városliget Pesten. A pesti alkotmányos képviselő testülethez.” *Kerti Gazdaság* 1861: I/155–162.

lópontnak – a Városliget kialakításának folytatását sürgette. A Városerdő fejlesztését nem csupán tudományos (például egy állatkert kialakításával) és esztétikai szempontból tartotta fontosnak, hanem olyan közintézmények helyszínéként is, mint vendéglők és játszóterek. Lukácsy egyfajta „nemzeti park” létesítését szorgalmazta, ami „nemzeti míveltségünk monumentuma”.⁵⁷ Ez a szempont az 1890-es években érvényesült, amikor a Városligetet az ezredévi kiállítás helyszínéül választották.

A Városliget fejlesztése az 1870-es években kapott új lendületet, amire a terület igencsak rászorult, amint arról más írások mellett⁵⁸ Arany János *Ének a pesti ligetről* című, 1877-es költeménye is tanúskodik. A fejlesztés során megőrizték Nebbien térbeli és szociális látásmódját. A nemzeti eszmének szentelt park gondolata, melyet szintén ő vetett fel, az 1880–1890-es években valósult meg. Az 1885-ös országos kiállítás, amit a Városliget nyugati, délnyugati részén rendeztek, fontos eseménynek számított a park életében: több mint száz, jobbára ideiglenes pavilont létesítettek benne.⁵⁹ A néhány állandó építmény egyike az Iparcsarnok volt, előtte mértani kiképzésű kerttel, díszes virágágyakkal. A lovasok és a sétakocsizók számára kialakított Stefánia sétány szintén ekkor nyílt meg.

Amikor 1892-ben a magyar parlament törvénybe foglalta a honfoglalás ezeréves évfordulójának megünneplését, a rendezendő kiállítás helyszínéről még nem döntöttek. Minden lehetőséget gondosan mérlegelve végül aztán a Városligetre esett a választás.⁶⁰ A terület kialakításához szükséges munkálatok 1893 őszén indultak meg. A kiállítás 1896. május 2-i megnyitásától féléven át, október 31-ig fogadta a látogatókat. A kiállító tér az 1885-ös országos seregszemle területén kívül a két szigetet is felölelte, a Stefánia úttól keletre eső rész kivételével. A Frommer Lajos tervei alapján épült főbejárat a Belvárost a Városligettel összekötő, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa legnagyobb vállalkozásaként 1877-ben megnyitott Sugár, majd 1885-től Andrássy út végpontját jelentette. A díszes bejárat mögött állandó híd létesült, mely egyben a kiállítási körút kiindulópontja volt, ennek mentén helyezkedtek el a legfontosabb pavilonok. A tó környezetén is változtattak: a nagyobb szigetet a szárazfölddel összekötő csatornát

⁵⁷ Lukácsy Sándor: „A Városliget Pesten. A pest alkotmányos képviselő testülethez.” *Kerti Gazdaság* 1861: I/157.

⁵⁸ *Fővárosi Lapok* 1872. 433; Sz. Zs.: „A városliget (Verőfényes ünnepnapon).” *Fővárosi Lapok* 1888. június 15. 1209–1211; Jókai 1893.

⁵⁹ „A tisztaság példányképe volt az 1885-ik évi kiállítási park, amely mindenkit elragadtatott. Mindenki azt hitte, hogy az a gyönyörű kép az egész Városligetre ki fog terjesztetni, de bizony ez irányban semmi sem történt s úgy látszik, nem is fog történni.” Gillemot Vilmos: „A főváros parkjai.” *Kertészeti Lapok* 1888: 228.

⁶⁰ Felsorolni is hosszú a kiállítás megrendezésére javasolt területeket: többek között felmerült az Újépület helye, Kelenföld, a régi lóversenytér (a mai Népstadion és környéke), a Margitsziget, a Vérmező, a Városmajor, Rákos mezeje, Aquincum, a Gellérthegy és Lágymányos, a Népliget. Végül a választás azért esett a Városligetre, mivel annak a kiállítási területté való alakítása bizonyult a legolcsóbbnak az Általános Országos Nemzeti Kiállítás előkészítő bizottság albizottságának tételes becése alapján. Sisa 1996: 57–61.

betemették, így az megszűnt sziget lenni. A kisebb sziget pedig a „történelmi főcsoportnak” adott helyet.

Noha nagy figyelmet kívántak fordítani az eredeti, illetve az újonnan ültetett növényzet megőrzésére, számos fát és bokrot el kellett távolítani, hogy a pavilonok helyet kaphassanak. A park rehabilitációjára csupán a kiállítás bezárását követően kerülhetett sor. A Ligetnek ezt követően is egyik sajátos pontja maradt az Iparcsarnok előtt elhelyezkedő, nagy kiterjedésű, geometrikus elrendezésű, a park többi, tájképi stílusú részével kontrasztot képező, de a korabeli kertművészeti irányzatot követő, vegyes stílusú kertrész. Az említett két kiállítás más típusú örökségét jelentette, amikor az ideiglenes pavilonok később kőből is elkészültek. Az erdélyi Vajdahunyad váráról mintázott épület olyan nagy népszerűségnek örvendett, hogy a kiállítás bezárását követően állandó építményként újra felépítették, és a Mezőgazdasági Múzeum kapott benne helyet. Az ugyancsak a millenniumi rendezvény kapcsán létrehozott közlekedési pavilonban és annak a kiállítási anyagából 1899-ben megnyílt a Közlekedési Múzeum. A kerti építményektől eltérően azonban ezek az épületek nem olvadtak bele a környező tájba, hanem mintegy uralták azt. Az ezredéves kiállítás keretében állandó épületeket is létrehoztak, így a Schickedanz Albert és Herzog Fülöp tervei alapján épült eklektikus stílusú Múcsarnokot. A kiállítást követően, a főbejárat helyén fokozatosan felépült a millenniumi emlékmű, majd a Múcsarnokkal szemben a Szépművészeti Múzeum.

A lassanként kialakuló Hősök tere tehát még inkább megváltoztatta az eredetileg tájképi stílusú park jellegét.⁶¹ A nagy épületek megjelenésével, a kiállítási sétány kialakításával, valamint a híd felépítésével a park már nem csupán kapcsolódott a városhoz, hanem végérvényesen bele is ágyazódott. Ezt a folyamatot a park egyre gondosabb kertművészeti kiképzése kísérte. Ezek az átalakulások a társadalmi kontextus és attitűd változásával is együtt jártak. A Liget fokozatosan körbeépült, paloták és villák létesültek a közvetlen közelében, így egyre nagyobb számban kereste fel azt a főváros elegáns közönsége. Az alsó középosztály és a munkások szórakozását szolgáló intézmények, kerthelyiségek, mulatók, mutatványosok kiszorultak a Liget kevésbé látogatott külső részére. Egyre inkább a visszafogottságot követendőnek tartó viselkedésminta nyert teret, hasonlóan a legtöbb európai város köztereihez. A park „szociálisan szeparált” jellegére remek példát kínál az Atzél Béla báró kezdeményezésére 1895-ben megnyílt Park Club, mely a későbbiekben a mágánások társas életének kedvelt helyszínévé vált.

A budapesti parkok funkcionális különbözősége a századfordulót követően alakult ki. A szegényebb rétegeket elsősorban a Népliget felkeresésére ösztönözték, míg a még ekkoriban is meglehetősen exkluzívnek számító Margitszigeten a fürdőfejlesztés mellett sportlétesítményeket alakítottak ki. A Városliget azonban semmit sem veszített a népszerűségéből, továbbra is nagy számban látogatták, hiszen sokféle kulturális és szórakozási létesítménye által a társadalom min-

⁶¹ Gerő 2004: 203–243; Sinkó 1987: 29–50; Sisa 1996: 57–78.

den rétegének igényeit kielégíthette. Mivel a Ligetet nem kizárólag a főváros lakosságának módosabb rétegei látogatták, lassanként kialakult egyfajta szokásrendszer, amely pontosan megszabta a park térbeli használatát.⁶²

A budai oldal parkjainak fejlesztése

A budai oldal parkjai közül a budai Duna-part sokat köszönhetett a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által kezdeményezett, és a Fővárosi Pénzalapból kivitelezett parkosításnak. A Lánchíd budai hídfőjénél található, korábban rakodási helyként szolgáló üres terület rendezetlensége meglehetősen zavarta az egész, már kiépült környék szép kiképzését. Ezért az 1873-ban megindult rendezés során a várból levezető lépcsőt építettek ide, majd a terepet, annak kiegyenlítése után virágágyásokkal és bokrokkal telepítették be. A Várkert létrehozása során később még három kisebb kertet hoztak létre az uralkodó költségén. A rakpart kiépítésének a jegyében a budai Duna-parton a Margit híd hídfőjénél szintén kialakítottak egy parkot, a Pálffy tértől (a mai, II. kerületi Bem József tértől) haladva egészen a Rudas fürdőig pedig kettős vadgesztenyefasort telepítettek, amely aztán a főváros egyik legszebb sétányává fejlődött.⁶³

A Közmunkák Tanácsának figyelme azonban nem csupán a budai Korzó kialakítására irányult, hanem a Lánchídon felül található, üres telkekre is. Ezeket az 1870-es évek második felétől ideiglenesen átengedték a háztulajdonosoknak azzal a kötelezettséggel, hogy azokon kerteket létesítsenek – és ez nagyobb részt meg is történt. Országh Sándor, az FKT tagja és a budai társas élet tevékeny szervezője 1885-ben örömmel konstataálta eme kezdeményezés eredményét: „a budai Duna-part is, mely még ezelőtt 10 évvel csakugyan leírhatatlan állapotban volt, most már a főváros budai oldalának egyik díszét képezi.”⁶⁴

A budai oldal nagy, egybefüggő zöldfelületének, a Gellérthegynek a parkosítását a budai tanács 1872-ben és 1873-ban indította meg a Fővárosi Közmunkák Tanácsa segítségével, mégpedig 300 ezer facsemete kiültetésével. Emiatt 1873-ban a hagyományos húsvéti búcsúra sem kerülhetett sor.⁶⁵ Sokan sürgették a további rendezést, hiszen a hegy, különösen ünnepnapokon kedvelt kirándulóhelynek számított, és a feljárója csak úgy hemzsegett az emberektől.⁶⁶ A hegy és környékének rendezése 1890-ben, a Ferenc József (a mai Szabadság) híd építése kapcsán folytatódott. Ekkor került sor a rakparton található összes épület, így például a Sáros-fürdő eltávolítására is. Az évtized végén – az Újépület átvételével és lerombolásával közel egy időben – került a Székesfőváros kezelésébe a Citedella, amelyet aztán jelképesen megbontottak.

⁶² Gyáni 1998: 83–84.

⁶³ Országh 1885: 83–84; Siklóssy 1931: 307.

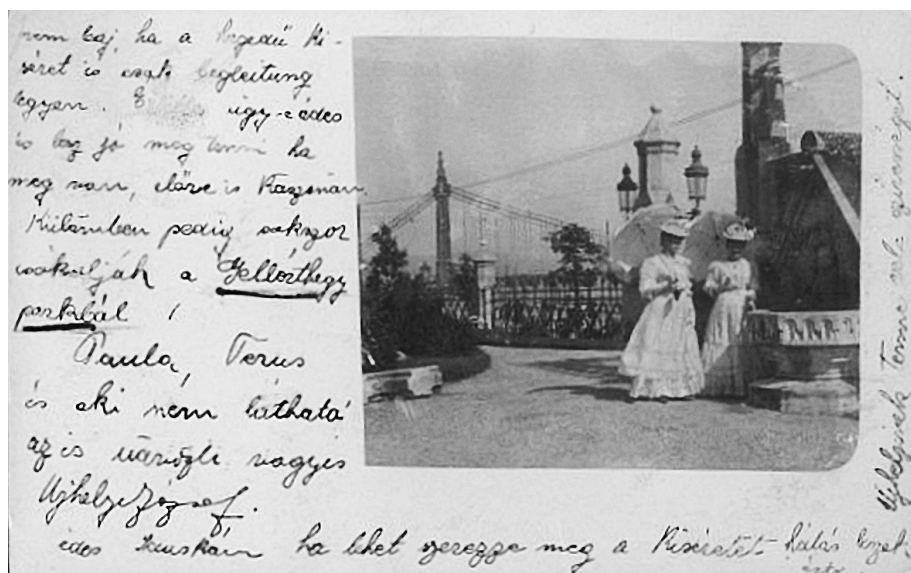
⁶⁴ Országh 1885: 84.

⁶⁵ „Húsvét napján.” *Vasárnapi Ujság* 1873. április 13. 182.

⁶⁶ Madarassy László: „A legszebb sétány.” *Fővárosi Lapok* 1886: 818–819.

2. kép

A Gellérthegy parkja
(Képeslap a FSzEK Budapest Gyűjteményéből)

A Gellérthegy délkeleti oldalának 1901-ben megszületett parkírozási terve nyomán még a század elején, 1904-ben megindult a hegy északnyugati oldalát alkotó kőzet megerősítése, rendezése (2. kép). Ugyanebben az évben helyezték ki I. Ferenc József ajándékát, a Szent Gellért szobrot, melyet vízesés és a hegy tetejére vezető gyalogút által illesztettek az őt körülölelő tájba. A rakpart kiépítését 1905-ben a kapuzatokkal és oszlopokkal díszített kerítés kialakítása követte.

A pesti belső sétányok és parkok

A Közmunkák Tanácsa feladatának tekintette, hogy a Városliget fejlesztése mellett a főváros belső részein is előmozdítsa további zöldterületek kialakítását. Így kerülhetett sor az Erzsébet tér további fejlesztésére, a József tér, a pesti Duna-korzó és a Múzeum-kert rendezésére, valamint a Ferenc József és a Szabadság tér kialakítására.

Az egykori vásártér, Új tér, Új sétatér (a mai Erzsébet tér) parkosítása már az 1850-es évek elején megindult. A katonai szemlék idején és úrnapiján a városi polgárok felvonulásainak helyet adó vásártér egyúttal a városi „evangelista és piarista”

3. kép

*Az Erzsébet téri kioszk parkrészzel, 1890-es évek
(Klöz György felvétele a FSzEK Budapest Gyűjteményéből)*

diákok „csatáinak” is a színtere volt.⁶⁷ A német színház ideiglenes épülete⁶⁸ és a cukrászdatulajdonos Pécs által 1853-ban a tér közepére építtetett kis kioszk sok látogatót vonzott ide. A bécsi mintát követő, az ottani *Stadtpark*-ban álló *Kursalon*-hoz hasonló kioszk, – korabeli szóhasználattal „társalgási kéjpalota” – felépítésének terve már az 1860-as évek végén nagy várakozással töltötte el a város lakóit.⁶⁹ A leégett német színház ideiglenes faépülete helyén végül aztán Hauszmann Alajos tervei alapján, 1870-ben készült el az elegáns új kioszk (3. kép).

Az 1890-es évekre teljesen elkészült Erzsébet tér a Belváros egyik legfontosabb zöldterületévé vált. Bár a Ferenc József tér, a József tér és a Petőfi tér is közel volt, ezeket azonban kisebb kiterjedésük miatt nem lehetett az előbbihez mérni.⁷⁰ Ezért is fogadta felzúdulás azt a tervet, hogy a téren egy monumentális fürdőépületet létesítsenek.

⁶⁷ Porzó [Ágai Adolf]: „Egy tér története.” *Magyarország és a Nagyvilág* 1874: 266–267.

⁶⁸ „Legnevezetesebb épület e sétányon azon német színbódé, melyet tavaly romboltak le, miután attól tartottak, hogy öngyilkosságot követ el és magától összedől.” Hevesi Lajos: „Kóborlások a főváros sétányain. Fővárosi tárcalevél. Pest, július 22.” *Magyarország és a Nagyvilág* 1871: 422.

⁶⁹ „Az Erzsébet téri német színház helyére építendő társalgási kéjpalota csakugyan oly terv, melyet tőzséreiből álló társulat szeretne létrehozni. Folyamodik is érte a városhoz. A palota olyan lenne, mint aminő a bécsi Stadtparkban áll, állandó zenekarral, mely naponként előadásokat tartana, körülvéve műkertészeti ültvényekkel, szökőkutakkal, sat. A tervet Skálniczky készíti s 30 év múltán az egész város birtokába menne át.” *Magyarország és a Nagyvilág* 1869: 431.

⁷⁰ „Az is tény-dolog, hogy az Erzsébet tértől egyszáz lépésnyi távolra vannak a Ferenc József tér, a József tér, a Petőfi tér; de hát sétányok ezek, megérdemlik azt, hogy azt a nevet bitorolják?” *Magyarország és a Nagyvilág* 1869: 431.

„Az Erzsébet tér tényleg az egyedüli sétány a város közepén. Árnyas sétányokat, napos, nyílt, de emellett szívet és szemet andalító, megörvendeztető virágágyakat szolgáltat. S Budapestnek ezen egyedüli sétahelyét, mely ezen névre igényt tarthat, melynek azonban csak azon egy hibája van, hogy kicsiny, most egy monumentális fűrdőépület egyszerű, szürke hátteréül akarják lefokozni?”⁷¹

Az Erzsébet téri elképzelés kapcsán az a vád érte a fővárosi tanács parkfejlesztéssel és fenntartással foglalkozó sétatéri bizottságát, hogy nem tartja tiszteletben a már meglévő városi zöldterületeket, nem védi őket: „mindenkor oly érzés fog el, mintha ezen urak nem lennének kertbarátok, hanem számtantanárok, mindenik kezében tart egy jól meghegyezett irónt, s azzal lyukakat fúrnak a »Székesfőváros Tüdejébe«.”⁷² A létesítmény végül nem valósult meg.

Az Erzsébet teret növényanyaga és kertészeti kiképzése miatt is sokan csodálták,⁷³ de további szépítése jegyében négy sarkára szobrokat, középre szökőkutat terveztek, s ennek nyomán ismételten szóba került az újrendezése.⁷⁴ A sétány egyik fő ékessége, a középben található hatalmas virágágyás esett volna áldozatul a szökőkút felállításának.⁷⁵ A kiosk épületének átalakítása nyomán 1907-től kapott helyet a téren a Nemzeti Szalon, a Magyar Képzőművészek és Műpártoló Egyesületének kiállítótere. Ez a század eleji átalakítás azonban már nem járt együtt fakivágásokkal, a Közmunkák Tanácsa határozottan megtagadta hozzájárulását az irtáshoz.⁷⁶

A Ferenc József teret a korabeli ábrázolások alapján az 1850-es években még nem borította növényzet, bár már ekkor telepítettek egy szerényebb fasort, mely a Lánchídhöz vezetett. A fasor szomorú sorsának krónikása, Hevesi Lajos ezt jegyezte fel:

„Ha Bécsnek megvan a maga Práter fasora, Pestnek is megvan a Lánchíd téri dupla fasora.

Ezek a Lánchíd tér egyetlen lakosai, kik mitsem láttak az 1867-ki koronázási ünnepélyből, mert akkor mind kihúzták őket a földből és csak jóval az ünnepély után ültették ismét el.

Szegény szerencsétlen fácskák, melyek örökös csemete életre vannak kárhóztatva! Mióta én ismerlek, bizony még egy új levelet nem hajtottatok és egy árva vonalnyi potrohot nem tudtatok eresztetni.

Fasor, mely tulajdonképp seprősor.”⁷⁷

⁷¹ Hein János: „Az elszkamtólt Erzsébet tér.” *Kertészeti Lapok* 1899: 254.

⁷² Hein János: „Az elszkamtólt Erzsébet tér.” *Kertészeti Lapok* 1899: 255.

⁷³ S-k.: „Az Erzsébet téri park csodái.” *A Kert* 1903: 316.

⁷⁴ „Az Erzsébet-tér rendezése.” *A Kert* 1906: 633.

⁷⁵ Az eredetileg a VIII. kerületi Kálvin téren található Danubius-kutat 1959-ben helyezték át az Erzsébet (akkor még Engels) térre.

⁷⁶ Az egyesület a Nemzeti Szalon épületének jobb érvényesülése miatt érezte szükségesnek több platánfa kivágását. „Az Erzsébet tér platánjai.” *A Kert* 1907: 52.

⁷⁷ Hevesi Lajos: „Kőborlások a főváros sétányain. Fővárosi tárcalevél. Pest, július 22.” *Magyarország és a Nagyvilág* 1871: 422.

4. kép

*A Ferenc József tér részlete 1894 és 1910 között
(Erdélyi Mór felvétele a FSzEK Budapest Gyűjteményéből)*

Létrejötte után a Közmunkák Tanácsa kiemelten foglalkozott a tér rendezésének kérdésével, amit annak fekvése és reprezentatív elhelyezkedése is indokolt:⁷⁸ kialakítására nagyszabású tervek születtek, rendezése 1874-ben indult meg. Az FKT által kiírt pályázatra számos terv érkezett, abban azonban mind megegyeztek, hogy a teret – kiképzése módjától függetlenül – elképzelhetetlennek tartották szobrok nélkül. A kivitelezésre ajánlott terv szerint a parkban oszlopokon helyezték volna el Szent István és Mátyás király, két oldalukra, az Akadémia előtt Széchenyi, a Lloyd épülete előtt pedig Deák Ferenc szobrát, a tér közepére I. Ferenc József lovassobrát képzelték, a kardvágás pillanatában ábrázolva az uralkodót. A tervezett szobrok közül végül csak Széchenyi és Deák emlékművei valósultak meg (4. kép).

A Budapestnek nagyvárosias jelleget kölcsönző Dunakorzó ügye már 1870-ben szintén napirendre került. Az FKT jelentése szerint mind a tanács, mind a város átértézte az Alsó-Dunasor szabályozásának szükséges voltát. A század első felében még duplaszéles partrészt, mely kedvelt sétahelynek számított, s ahová *Világ* című művében Széchenyi István is szorgalmazta fák ültetését, az 1860-as évek közepén a rakodópart létesítésével együtt hosszú házsorral kezdték

⁷⁸ „A Ferenc József tér nemcsak a főváros kellő közepén, hanem oly gyönyörű helyén fekszik az egyesített fővárosnak, mely három oldalról palotaszerű épületekkel környezve, szabad kilátást nyújt a Duna folyamra, a budai várra s az alatta elterülő rendezendő elipsisre és a királyi palotára.” „A Ferenc József tér rendezésének terve.” *Magyarország és a Nagyvilág* 1874: 152.

beépíteni.⁷⁹ Az így felére zsugorodott területet akácfákkal ültették be, s ezzel életre kelt – bár az eredetileg elgondoltnál szerényebb formában – a pesti Duna-korzó. Központi részét, a Vigadó előtti teret a Közmunkák Tanácsa szándéka szerint Pest egyik legszebb terévé alakították, ám Siklóssy László véleménye szerint⁸⁰ éppen az a kioszk tette tönkre, amelyet a főváros vezetősége az Erzsébet téri kioszk sikerén felbuzdulva itt is létesített. Az FKT elgondolása szerint a Vigadó előtt kialakított díszes tér olyan parkrendszer középpontja lett volna, melynek a Stein és a Heinrich házak előtt kialakított kisebb terek (az Eötvös és a Petőfi tér) képezték volna a végpontjait. A díszes park helyett végül – Siklóssy László szavait idézve – egy „senyvedő kávéházi kert” valósult meg. A létrejött kioszk ugyanakkor a fővárosi társas élet egyik fontos alkotóelemévé vált, és tavasztól őszig többek között a jómódú pesti polgárság sétahelye volt.

A Széchenyi sétatér, majd Szabadság tér történetében a Széchenyi István által 1845-ben életre hívott Sétány Társulat, majd új nevén Széchenyi Sétatér Egylet egészen 1870-ig meghatározó szerepet játszott. A sétány ekkor került városi tulajdonba, és ezzel egyidejűleg indult el a hanyatlása is, hiszen amíg az egylet biztosíthatta a közönség exkluzivitását, addig az immár városi tulajdonban lévő területen ez nem volt lehetséges. Hevesi Lajos már 1871-ben röviden így jellemezte a kialakult helyzetet: „A Széchenyi sétány bukott nagyság.”⁸¹ A környék tehetősebb lakói lassanként elmaradoztak, majd a teret katonák, cselédek vették birtokukba.

Az 1897-ben lebontott Újépület és a Széchenyi sétány helyén alakították aztán ki Pálóczy Antal tervei, illetve a Magyar Mérnök és Építész Egylet módosító javaslata nyomán a Szabadság teret. Az Újépületnek mint „az abszolutizmus és az elfojtottság” szimbólumának a lebontása⁸² és Szabadság térré történő átnevezése a Széchenyi sétány kiépítésével együtt szimbolikus gesztus volt. A hatalmas tér kialakítása révén egyúttal Lipótváros arculata is megváltozott, elsősorban az Országház térrel (a mai Kossuth Lajos térrel) és a Duna-parttal létrejött összeköttetés miatt is: „E monumentális levegőraktárak kettéosztják ezt a városrészt, amelynek régi negyedébe most már minden oldalról özönlik a levegő”.⁸³

A Népliget

Budapest máig legnagyobb kiterjedésű parkjának, a Népligetnek a tervszerű kialakítása csak 1893-ban indult meg. A homokos, szélfúttá, mezőgazdasági termelésre alkalmatlan terület hasznosítására az első, sikertelen kísérlet az 1850-es évek közepére tehető, amikor a futóhomok megkötésére akácfákat telepítettek

⁷⁹ Siklóssy 1931: 64.

⁸⁰ Siklóssy 1931: 311.

⁸¹ Hevesi Lajos: „Kóborlások a főváros sétányain. Fővárosi tárcalevél. Pest, július 22.” *Magyarország és a Nagyvilág* 1871: 422.

⁸² Hajós 2004: 16–22; Siklóssy 1931: 277.

⁸³ Siklóssy 1931: 277.

ide, a vízhiány és a rossz minőségű talaj miatt azonban a kiültetett facsemetek elpusztultak. A kiegyezés után rohamos ütemben kiépülő Pest homokbányaként, illetve törmelék és szemét lerakására használta a területet.

Rendezésére, egy faiskola létesítése formájában Sárkány József városi tanácsos tett javaslatot 1868-ban. A *Kertészgazda* című szaklap 1869-ben adta közre az új népkert tervét, melyre a hazaszeretet egyik újabb, markáns megnyilvánulásaként tekintett.⁸⁴ Pecz Ármin tervei és egy kertészekből álló bizottmány javaslatai alapján a népkert öt különböző parkrészből állt volna, közöttük pedig utak és sétányok voltak hivatva összhangot teremteni. A teljes terület mintegy felét elfoglaló fő rész óhatatlanul a Városliget jegyeit viselte magán tökéletesített, korszerűsített formában: szökőkúttal, tóval, szigettel, rajta elegáns kioszkkal, „étcsarnokkal” (üvegtornáccal, tánc- és hangversenyteremmel), zeneállvánnyal és a közelben egy halas tóval, fogadókkal, elárúsító kioszkokkal és sátrakkal, 20 ezer látogató számára ülőhellyel és négy nagycsarnokkal 4000-4000 ember részére, a térzene számára kialakított árnyas berekkel. A tervszerű, tudatos kialakítás jegyében a főpark mellett szintén tervbe vették négy úgynevezett „mulató-kert” létesítését, amelyek közül az egyikben mutatványosok, hinták és egyéb játékok, illetve tánc és vendéglátás számára biztosítottak helyet. A kertterv elkészítése során egyebek mellett a közlekedésre is figyelmet fordítottak: több omnibuszállomást is szándékoztak létesíteni. A tájkép megformálásának, valamint a gyakorlatias elrendezésnek egyaránt figyelmet szentelő, az ideális parkkal szemben támasztott korabeli elvárásokat tükröző terv azonban sajnos nem valósult meg. A rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat még több mint két évtizedig a Városliget részben hasonló irányú fejlesztései kötötték le.

Az „új népliget” kialakításának gondolata 1889-ben vetődött fel ismét, és ekkor a tervetek már konkrét lépések is követték. A fővárosi tanács három szempont alapján – „a főváros helyi és fejlődési viszonyainak”, a „VIII. és IX. közigazgatási kerületek lakossága régóta érzett szükségletének”, valamint a „főváros kertészeti és gazdasági érdekeinek” figyelembevételével – határozta el az 1870 óta faiskolaként hasznosított, és a mellette található legelővel kibővített terület népligetté alakítását.⁸⁵ A parkosítás megindítását az is sürgette, hogy a közelben található Orczy-kertet a Ludovika Akadémia oktatási céljaira kisajátította, a Ludovika előtt fekvő kisebb parkról és a Fűvészkerttről pedig úgy vélték: „közmulatóhely, illetőleg népliget céljára már csak csekély kiterjedésüknél fogva sem alkalmasak.”⁸⁶ A befektetést közegészségügyi és gazdasági szempontból (egy kertészet kialakításával) is előnyösnek ítélte a város (nem a Közmunkák Tanácsa), és így megindította a parkosítást.

A fejlesztés felgyorsítása és népszerűsítése annak kapcsán került előtérbe, hogy a Városliget területének egy részét ekkor már az ezredéves kiállítás előkészítése vette igénybe. A korabeli sajtó a megkezdett fejlesztések továbbvitelét

⁸⁴ „Kéjkertészet. A főváros ligetei.” *Kertészgazda* 1869: 389.

⁸⁵ *Budapest fővárosi közgyűlési jegyzőkönyvei* 1889: 915. pont.

⁸⁶ *Budapest fővárosi közgyűlési jegyzőkönyvei* 1889: 915. pont.

5. kép

*A népligeti vízmű, 1890-es évek eleje
(Klöz György felvétele a FSzEK Budapest Gyűjteményéből)*

szorgalmazva nem csupán a milleneumi kiállítás idejére szóló szükségmegoldást látott az Üllői úti Népligetben, hanem egy új, nélkülözhetetlen szórakozó- és pihenőhelyet, valódi népkertet, melynek költséget nem kímélő kialakítása annál inkább is fontos, mivel a város olyannyira hiányt szenved hasonló parkokban és kertekben.⁸⁷

Klenszky Vilmos és Kulcsár Ferenc tervei alapján 1890-ben indult meg a Fővárosi Kertészet és Faiskola növényegyedinek kiültetése a területre, melynek tájképi kialakítását a későbbiekben Ilsemann Keresztély irányította. Az 1892-es kolerajárvány miatt a Népligetben létesült egy talajvízre épülő vízkivételi mű (5. kép) és egy víztorony, majd a következő évben elkezdődött a nagy átalakítás.

A park fejlesztéséről a korabeli lapok rendszeres tudósításokban számoltak be.⁸⁸ Már 1896 május végén megnyitották ugyan, de a telepítések tovább folytak, még gyümölcsfák ültetésére is született javaslat, ezt azonban a park általános jellege miatt végül elvetették.⁸⁹ A Népliget fejlesztésével kapcsolatban számos, sok esetben jogos kritika is megfogalmazódott természeti adottságai, valamint megközelíthetőségének nehézkes volta miatt: „Az új »Népliget«, mely tizenégy

⁸⁷ „Ein neuer Volksgarten?” *Politisches Volksblatt* 2. August 1894: 4.

⁸⁸ „A Népligetben jól haladnak a munkák, a futóhomok helyén 1896-ra pompás park lesz.” *Kertészeti Lapok* 1894: 214.

⁸⁹ „A népliget, amely még most meglehetősen kopár, fokozatosan fásítják. A munkások köréből közelebb küldöttség fogja arra kérni a székesfőváros polgármesterét, hogy a népligetben helyel-közzel gyümölcsfák ültetését rendelje el.” *A Kert* 1899: 167.

év óta nyomorúságos homokban csak tengődik, a közlekedés vonalán kívül esik s soha sem válhatik egy valóságos Városligetté, mert alapjában elhibázott s ezért megnagyobbítása kár lenne.”⁹⁰

Noha Budapest legnagyobb parkja még tíz évvel a megnyitását követően, 1906-ban sem rendelkezett olyan kiépített vendéglátó és szórakoztató együttesel, mint a Városliget, ezt a hiányosságát azonban némileg pótolta kertészeti alakzatainak szépsége, hamisítatlan parkjellege.

„Annak, aki jó levegőt akar szívni, szép parkalakzatokat, kertészeti és botanikailag érdekes növényeket akar látni, aki szép, nagy kiterjedésű smaragdzöld pázsitban kíván gyönyörködni, – annak sokkal érdekesebb kimenni a Népligetbe, mint a Városligetbe, amelyet teleépítettek hatalmas palotákkal, múzeumokkal, s amelyben egy-egy meleg nyári vasárnapon szinte lehetetlen jól éreznie magát az embernek. Aki tud gyönyörködni a növényekben, a fejlődő fákbán, a nyíló virágokban, a zöld fűben és kék égben, annak itt Budapesten jobb és kellemesebb kirándulohelyet a Népligetnél alig lehet ajánlani. Igaz, annyi mulatóhely, vendéglő, korcsma, kávéház, mutatványos bódé nincsen itt, mint a kedvelt régi Városligetben; de annál több még a szabad természet. Talán éppen emiatt rándulnak ki a Népligetbe oly kevesen.”⁹¹

A nevében is a törzsközönségére utaló Népliget a Városligethez hasonlítva még az 1910-es években is elhanyagolt és ünnepnapok kivételével elhagyatott képet mutatott:

„Itt van például a *Népliget*. Ez a még elhanyagolt mostohatestvére, meg nem értett kollégája a már tomboló sikereket arató Városligetnek.”⁹²

* * *

Hanák Péter Bécs és Budapest városfejlődését összehasonlító tanulmányában a magyar főváros gyors fejlődésének negatív mellékhatásait emelte ki. A felzárkózást célul tűző, kisebbségi érzésből táplálkozó, erőteljes urbanizációs folyamat következtében a város nem organikusan fejlődött, túlszűfoltta vált, kevés zöldterülettel rendelkezett. Emiatt nevezte Hanák Bécset a kertek városának, vele szemben pedig Pestet a gyárak városának, a magyar polgárosodás műhelyének.⁹³ Bécset és Budapestet összehasonlítva a kortársak is a magyar székesfővárosnak a parkok számában mutatkozó elmaradottságát hangsúlyozták:

⁹⁰ Hein János: „Az eleszkamotált Erzsébet tér” *Kertészeti Lapok* 1899: 254.

⁹¹ Kardos Árpád: „A Népliget.” *Vasárnapi Ujság* 1906: 663.

⁹² G. M. I. „Sétálunk a Népligetben!...” *Budapesti Hírlap* 1913. augusztus 31. 7.

⁹³ Hanák 1988, különösen 37–38.

„Sok egyéb mellett különösen azt irigyelhetjük az osztrák Béctől, hogy bőségesen van kertje. Nem számítva azt, hogy a mi Városligetünk csak afféle kisebb mulatókert a nagy Práterhez képest, a Lajthán túli fővárosban egymást érik a befásított tágas helyek, míg nálunk a kertek helyén emeletes házat építtetett a »hangyaszorgalom«.”⁹⁴

Különösen súlyos volt a helyzet Pest esetében, ahol a város területének csupán 1,3%-át,⁹⁵ más felmérések szerint 2%-át foglalta el zöldterület.⁹⁶ Saját számításaim alapján 1896-ban a város teljes területének (a Duna nélkül) 1,07%-át, 1912-ben pedig 1,46%-át foglalták el köztulajdonú parkok, míg ha a magánparkokat és kerteket is számoljuk, akkor 1896-ban 1,64%, 1912-ben pedig 2,15% volt a városi zöldterületek aránya. Bár a parkok százalékos megoszlása továbbra is alacsony maradt, azok viszonylagos bővülése egyértelmű (*1. táblázat*).

1. táblázat

Városi parkok százalékos aránya a főváros területéhez viszonyítva

	1896	1912
Községi parkok és ültetvények	0,98%	1,46%
Kisebb köztterekkel és ültetvényekkel	1,07%	(nincs adat)
Magánparkokkal együtt	1,64%	2,15%

Forrás: Thirring 1895–1896: 20, 22; 1909–1912: 12.

A 19. század első felében még a magánalapítású kertek voltak többségben – hiszen elsősorban magánszemélyek, a nemesség és a kisszámú, gazdag polgárság képviselői rendelkeztek ehhez szükséges anyagi fedezettel (Orczy-kert, Margitsziget, illetve a Belvárosban a Károlyi-kert). A 19. század elején még Pest városa is egy magánszemélynek, a hercegprímásnak adta bérbe a Városligetet, mivel hasznosítására pénzügyileg ez tűnt a legkedvezőbb megoldásnak, igaz, a bérlő korai halála miatt a területet a város nemsokára ismét saját kezelésébe vette.

A városregyesítést (1873) követően a Közmunkák Tanácsa, illetve a városvezetés intézményesített formában vette át a kezdeményező szerepet. Nagyszabású és jól átgondolt fejlesztési tervek születtek, ezek megvalósítása, illetve a munka hatékonysága azonban erősen megkérdőjelezhetőnek bizonyult. Általánosságban véve elmondható, hogy Budapest vezetése számára a zöldterületek gondozása nem kevés gondot okozott. A már meglévő parkok, kertek fenntartásában, fejlesztésében továbbra is a magántőke (például a Margitsziget üdülőteleppé fejlesztése, a budai királyi palotát övező Várkert kialakítása), valamint az állami (például az országos, illetve nemzetközi kiállításoknak helyt adó Városliget esetében, a rakpartok kiépítése során), illetve a városi tőke szerepe volt a meghatá-

⁹⁴ Szatmári Mór: „A Múzeumkertben (Mikor nem esik).” *Fővárosi Lapok* 1884. 100. 650.

⁹⁵ Hanák 1988: 37.

⁹⁶ Gyáni Gábor, a Margitszigetet nem is véve számításba, a város területének mintegy 2%-ára becsüli a köz- és magánparkok, valamint sétányok arányát. Gyáni 1998: 75.

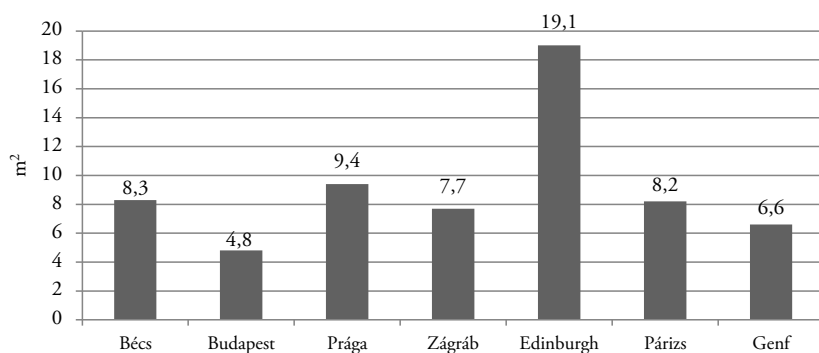
rozó. Ebből a szempontból az újonnan létrehozott közparkok, mint a Népliget, kevésbé lettek népszerűek, a társadalmi szeparáció eszközeit jelentették, s a város az 1908/1909-ben városi tulajdonba került Margitsziget fenntartásával sem tudott igazán megbirkózni, így 1913-ban kénytelen volt egy részvénytársaság kezébe adni, miáltal a sziget elit jellege továbbra is megmaradt.

A zöldterületek gyakori beépítése ugyanakkor általában nem vezetett széles körű társadalmi tiltakozáshoz (szemben az angliai példával), aminek az egyik oka az lehetett, hogy Budán továbbra is hatalmas természetes zöldterületek várták a látogatókat. Ehelyett inkább a már meglévő parkok célszerűbb hasznosítására és arra születtek javaslatok, hogy a látogatóközönség szélesebb rétegei számára is elérhetőek legyenek (például a Margitszigeten), míg más nyilvános parkok kapcsán gondosabb fenntartásukat szorgalmazták (például a Városliget esetében).

A Monarchia más városaival és a külföldi nagyvárosokkal összevetve, a közparkok egy főre jutó nagyságát mutató adatok világosan érzékeltetik Budapest ilyen irányú elmaradását. Az 1890-es állapotot tükröző összehasonlításban a térképben az első helyen Prága szerepelt (9,4 m²/fő), majd Bécs (8,3 m²/fő) és Zágráb (7,7 m²/fő) mögött csak alaposan lemaradva következik Budapest a maga 4,8 m²-nyi egy főre jutó zöldterületével (2. ábra).

2. ábra

Az egy főre jutó közparkok területe néhány európai városban 1890-ben

Forrás: „Die Lungen von Prag“ *Prager Tagblatt* 1890. Nr. 276, 8. Oct. 3–4; Balogh 1958; Bertović 1995: 34–35.

Összességként elmondható, hogy bár több, európai példákat szem előtt tartó fejlesztési elgondolás létezett a korszakban, a budapesti zöldterületek kialakítását és fenntartását számos nehézség hátráltatta, elsődlegesen a telekspekuláció és az anyagi források hiánya. A századfordulón a Városliget volt az egyetlen olyan közpark, amely teljes egészében betölthette a szerepét. Pest mozaikszerű szerkezetben elhelyezkedő, kis területű, kevésbé hatékony növényanyaggal ellátott

zöldterületei, számos más tényező (például a homokos síkság) mellett, még kevésbé tudták a levegőtisztaságot és a jó életminőséget biztosítani. Bár a 19. században a zöldterületek hiánya állapítható meg, nem szabad figyelmen kívül hagynunk a budai oldalt, amely hegyeivel, a városba tölcérszerűen benyúló, hatalmas zöldterületeivel jóval egészségesebb életfeltételeket biztosított.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

II 1 d. A Margitszigetre vonatkozó általános iratok, 1915, 1916.

IV 1407 b. Székesfővárosi Tanács ügyosztályi iratai, 1876, 1879, 1882, 1885, 1888.

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSzEK)

Budapest Gyűjtemény, Fotótár, Kisnyomtatványtár.

Budai Hírlap, 1892.

Budapesti Hírlap, 1913.

Fővárosi Lapok, 1872, 1884, 1886, 1888, 1894.

A Kert, 1897–1899, 1903, 1906, 1907.

Kertészeti Lapok, 1888, 1894, 1899, 1900.

Kertészgazda, 1869.

Kerti Gazdaság, 1861.

Magyarország és a Nagyvilág, 1869, 1871, 1874.

Politisches Volksblatt, 1894.

Prager Tagblatt, 1890.

Sürgöny, 1866.

Vasárnapi Ujság, 1867, 1869, 1873, 1906.

Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei 1889; 1890; 1891. Székesfőváros, Budapest.

Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1882-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei.

Budapest Székesfőváros, Budapest, 1916–1917.

Közgyűlési Jegyzőkönyvek 1897. [k.n.], [h.n.]

Thirring Gusztáv 1895–1896; 1897–1898; 1909–1912: *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. Székesfőváros Statisztikai Hivatal, Budapest, 1896; 1898; 1912.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baedeker, Karl 1873: *Österreich und Ungarn*. (16. kiadás) Karl Baedeker, Koblenz – Leipzig.
- Baedeker, Karl 1896: *Austria, including Hungary, Transylvania, Dalmatia and Bosnia. Handbook for Travellers*. (8. kiadás) Karl Baedeker, Leipsic.
- Baedeker, Karl 1905: *Austria, including Hungary, Transylvania, Dalmatia and Bosnia. Handbook for Travellers*. (10. kiadás) Karl Baedeker, Leipsic.
- Balogh Anna 1958: *Budapest közparkjainak fejlődése a költségvetések tükrében*. (Kézirat.) FSzEK, Budapest Gyűjtemény, BQ 712/4.
- Békássy Csaba 1995: *Tömegközlekedésünk története*. (Zuglói Füzetek.) Herminamező Polgári Köre, Budapest.
- Berta László (főszerk.) 1993: *Budapest Lexikon I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bertović, Stjepan 1995: *Spomenica Zrinjevac: priroda, vrtovi, perivoji i uresno raslinstvo u Zagrebu*. “Zrinjevac”, Zagreb.
- Dorffinger, Andreas Joseph von 1827: *Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die Königlich ungarische Freystadt Pest*. Trattner, Pest.
- Edvi-Illés Aladár 1896: *Budapest műszaki mutatója*. Pátria, Budapest.
- Gerő András 1987: Az ezredévi emlékmű. *Medvetánc* (7.) 2. 3–27.
- Gerő András 2004: A nemzet oltára az ország fővárosában: az Ezredévi Emlékmű Budapestben. In: Gerő András: *Képzelt történelem*. PolgArt, Budapest, 203–243.
- Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Hajós György 2004: *A Szabadság tér*. Építésügyi Tájékoztatói Központ, Budapest.
- Hanák Péter 1988: Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Budapest, 17–62.
- Jókai Mór 1893: Budapesti élet. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. 9. kötet, Magyarország III. kötet. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 133–145.
- Kiácz György 1968: *A Fővárosi Kertészet száz éve*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Országgyűlés 1885: *Budapest középítkezései 1868–1882*. (2. kiadás) K.n., Budapest.
- Podmaniczky Frigyes 1984: *Egy régi gavallér emlékei*. Helikon, Budapest.
- Preisich Gábor 1960: *Budapest városépítésének története I. kötet*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- Preisich Gábor 1964: *Budapest városépítésének története II. kötet*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- Siklóssy László 1931: *Hogyan épült Budapest?* Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest.
- Sinkó Katalin 1987: A millenniumi emlékmű mint kultuszhely. *Medvetánc* (7.) 2. 29–50.
- Sisa József 1996: A Városliget átalakulása az Ezredéves kiállítás idején. *Ars Hungarica* (XXIV.) 1. 57–78.
- Táncsics Mihály 1867: *Fővárosunk*. Bartalits Imre, Pest.
- Vadas Ferenc 1991: A margitszigeti Nagyvendéglő. In: Gerle János (szerk.): *Ybl Miklós építész 1814–1891*. (Az építészet mesterei sorozat.) Hild–Ybl Alapítvány, Budapest, 89–97.
- Vályi András 1796: *Magyarország leírása I*. K.n., Buda.
- Vályi András 1799: Vályi 1796: *Magyarország leírása II*. K.n., Buda.
- Vörös Károly 1977: *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. IV. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.